

1.04 Strokovni članek

UDK 712.3:728.82(497.4)Tuštanj pri Moravčah)

Prejeto: 8. 6. 2009

Nataša Koruza

krajinska arhitektka, konservatorica, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Kranj, Tomšičeva 7, SI-4000 Kranj
e-pošta: nataša.koruza@zvks.si

Nekdanje vrtne ureditve ob dvorcu Tuštanj

IZVLEČEK

V prispevku je opisana umestitev dvorca Tuštanj v krajinski prostorski okvir, predstavljene so nekdanje vrtne ureditve in današnje stanje. V zgodovini tuštanske posesti imamo dokumentirani dve ureditvi ob dvorcu, prvo iz srede 17. stoletja in drugo iz prve polovice 19. stoletja. Slednja se je v nekoliko zapuščenem stanju ohranila do danes. Na koncu prispevka je vrednoten lokalni in širši nacionalni prostorski pomen in pomen nekdanjih ureditev ob dvorcu.

KLJUČNE BESEDE

dvorec Tuštanj, parki, vrtovi, krajina

ABSTRACT

FORMER PARK ARRANGEMENTS AT THE TUŠTANJ MANOR

Described in the contribution is the placement of the Tuštanj manor in the landscape frame; presented are former park arrangements and the actual state. Documented in the history of the Tuštanj estate are two park arrangements at the manor, one from the middle of the 17th century and another from the first half of the 19th century. The latter has been preserved in somewhat forsaken a state to the present day. In the conclusion, the local and broader national space significance and the significance of former park arrangements at the manor are evaluated.

KEY WORDS

Tuštanj manor, parks, gardens, landscape

Dvorec Tuštanj leži nedaleč stran od Moravč, postavljen na blago vzpetino sredi mehke valovite pokrajine Moravske doline. Grič, na katerem stoji, je od ceste Želodnik–Moravče umaknjen kakšen kilometer proti jugu. Slikovito mozaično kulturno krajino, ki jo sestavlja preplet kmetijskih in gozdnih površin z raztresenimi gručastimi zaselki, uokvirja venec posavskega hribovja z Murovico in Cicljem na jugu in Limbarsko goro s cerkvijo sv. Valentina na severu. Ob vznožju vzpetine vijuga potok Česnjska Rača, ki s svojo obrežno vegetacijo daje krajini dodatno privlačnost. Dvorec predstavlja lokalno prostorsko dominantno, njegova lega je lepo razgledna, saj se pogledi od tam širijo na vse strani. Tudi dvorec z mogočno platano na dvorišču je viden daleč v okolico.

Grajska okolica v 17. stoletju

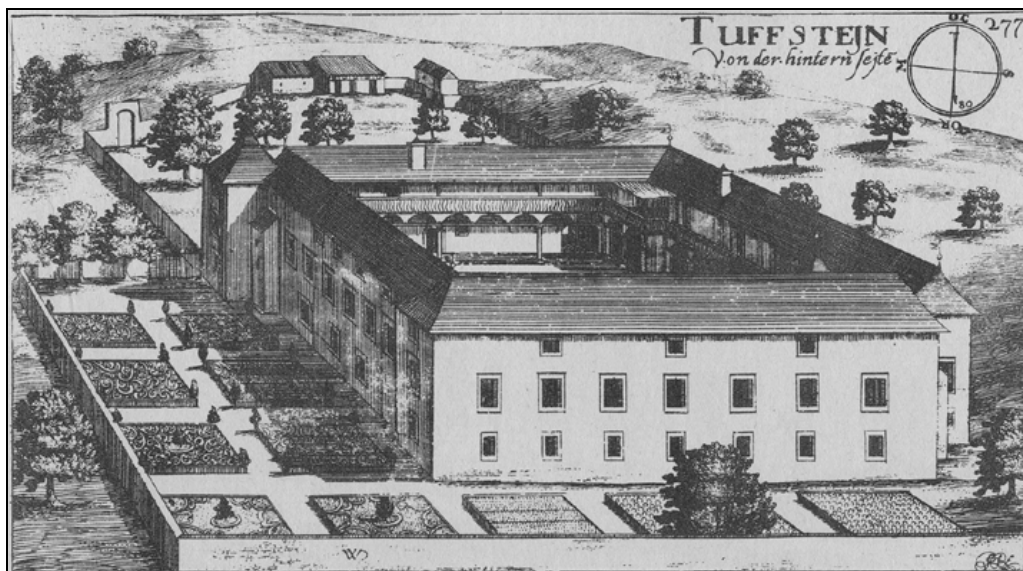
Kot pove heraldična plošča nad vhodom, je bil dvorec Tuštanj postavljen leta 1490. Med letoma 1667 in 1671 ga je dal povsem prezidati in obnoviti kranjski deželni knežji konjušnik in deželni komisar Franc Bernard baron Lichtenberg s svojo ženo baronico Ano Felicito, rojeno Gall. Heraldična plošča sicer ne omenja parka, ga pa omeni Valvasor v svoji Slavi vojvodine Kranjske le nekaj let zatem. Valvasor v njej opiše milino pokrajine, prijetne gozdove, pa s sadnim drevjem obsajen prelep in velik park, kakršnega ni daleč naokoli. Dvorec Tuštanj je v Topografiji sodobne vojvodine Kranjske leta 1679 in deset let kasneje v Slavi vojvodine Kranjske upodobljen kar na dveh bakrorezih, eden prikazuje dvorec s sprednje jugozahodne strani, drugi pa z zadnje severovzhodne strani. Iz obeh

upodobitev je razvidno, da je bil prvotni dostop do dvorca direktno s severozahodne strani. Tam, kjer danes vodi dostopna pot k dvorcu, je bil v Valvasorjem času lepo urejen park.

V tistem času je bil park oziroma zgledno urejen vrt prislonjen k dvorcu s severovzhodne in jugovzhodne strani, na zunanjih robovih pa obdan z zidom. Tudi dvorišče pred vhodom v dvorec je bilo ograjeno. Vhod vanj je bil speljan skozi polkrožno zaključen portal na jugozahodnem vogalu dvorišča. Zasnova vrta je bila preprosta, sestavljena iz osmih pravokotnih parternih polj na jugovzhodni strani in treh na severovzhodni strani. Sodeč po upodobitvi je bila južna stran okrasni vrt, severna pa zelenjavni vrt.

Vrt na južni strani je sestavljalo osem pravokotnih parternih polj, zrcalno simetrično razporejenih vzdolž osrednje osi, ki je potekala vzporedno z jugovzhodno fasado dvorca. Na okrasni značaj vrta kažejo vzorci zarisani na parterna polja, ki so bila obdana z robovi iz nizko striženih rastlin. Šest parternih polj je imelo na vsakem od štirih vogalov zasajeno stožčasto oblikovano drevesce. Štiri parterna polja so imela dodan še centralni motiv z okroglo gredico in v stožec striženim drevescem v sredini. Parterna polja na severni strani so bila preprosto zasnovana, na dveh so vidna homogena polja, na enem pa pravokotne gredice, potekajoče vzporedno z severovzhodno fasado.

Na obeh upodobitvah je razvidno, da je bil dvorec z vseh strani obdan z drevjem, najverjetneje sadnim. Domnevamo lahko, da je eno od prikazanih dreves na sprednji strani dvorca platana, danes mogočno drevo, ki skupaj z dvorcem predstavlja na daleč vidno in prepoznavno prostorsko dominantno.

Dvorec Tuštanj z vrtovi konec 17. stoletja (Janez Vajkard Valvasor, Topographia Ducatus Carnioliae moderna, 1679).

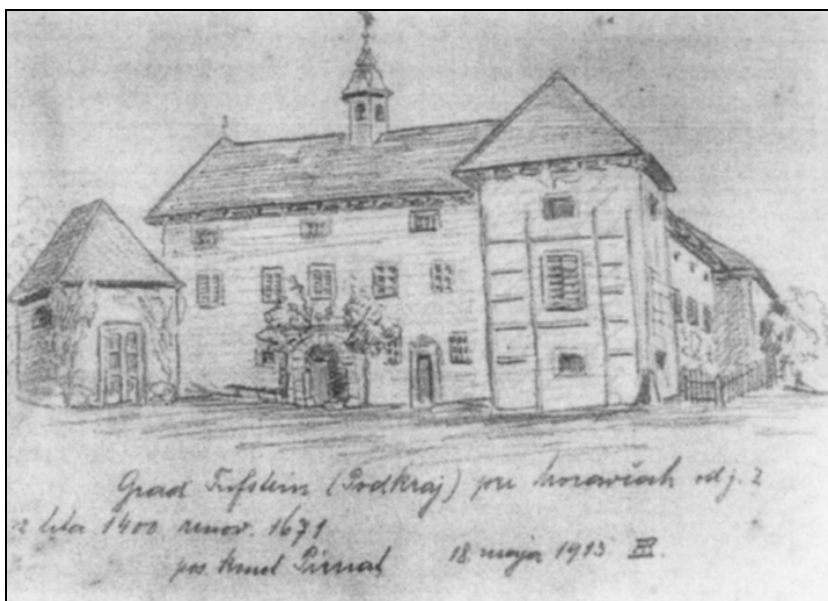
Platana s kamnito mizo (foto: Nataša Koruza).

Spremembe v 19. stoletju

Od Lichtenbergov, ki so imeli дворец v posesti vse od 17. stoletja naprej, je leta 1800 posest kupil Ignac Scaria. S poroko vnukinje Maksimiljane Scaria z grajskim vrtnarjem Luko Pirnatom leta 1854 je posest prešla v lastništvo slovenske družine Pirnat.

Tudi okolica dvorca je bila v začetku 19. stoletja močno spremenjena, kar je razvidno iz Franciscejskega katastra. Tam, kjer je bil v Valvasorjevem času zgledno urejen vrt, je bila v začetku 19. stoletja na

novi speljana dostopna pot k dvorcu. Vrt oziroma zelenjavni vrt, kot piše v protokolu k Franciscejskemu katastru, je bil v celoti prestavljen na južno stran dvorca. Iz katastra je razvidno, da se je vrtna kompozicija razprostirala po ravnici vse do roba brežine, ki še danes zaključuje ravni del reliefa. Brez dodatnih raziskav ni mogoče reči, ali gre za naravni plato, ali je bil le-ta umetno ustvarjen. V prid tezi, da gre za naravno oblikovan relief, govori dejstvo, da je osrednja os vrta nekoliko zamaknjena iz centralne osi dvorca in sledi poteku terena.

Dvorec Tuštanj leta 1913. Reprodukcijska iz risanke Herberta Kartina iz Šentjurja pri Celju (Arhiv ZVKDS, OE Kranj).

Jugovzhodno pročelje dvorca z lesenim plotom leta 1971 (foto: P. Fister, arhiv ZVKDS, OE Kranj).

Zasnova vrta ob dvorcu je bila tudi v 19. stoletju preprosta. Ob osi, ki je naravnana od sončne ure na jugovzhodni fasadi dvorca proti jugu, je razporejenih deset parternih polj, pet na vsako stran. Zadnje, enajsto polje ni deljeno in je zaradi prilagoditve terenu trikotne oblike. Na stiku posameznih polj so bila zasajena sadna drevesa. Ureditev se je zaključila s sadovnjakom pravokotne oblike.

Zahodno od dvorca in vrta je bil gospodarski del posesti s hlevom in drugimi gospodarskimi poslopji. V jugozahodnem delu pod hlevom je bil urejen ribnik kvadratne oblike. Večja vodna površina je ležala tudi v globeli vzhodno od dvorca, kjer je bila zajezena Rača. Voda iz jezera je poganjala mlin, ki je stal severno od te vodne površine. Med dvorcem in mlinom je bila speljana s kamnom tlakovana kolovozna pot, ostanki tlaka so v fragmentih še ohranjeni.

Kakšen je bil videti dvorec z dvoriščne strani na začetku 20. stoletja, vidimo na reprodukciji iz risanke Herberta Kartina iz leta 1913. Takšno podobo je ohranil do 80-ih let prejšnjega stoletja. Pred vhomom v kapelo sta rasli dve pacipresi, po ena na vsako stran vhoda. Ob portalu pred vhomom v dvorec je bil zasajen grm trdoleske. Ob jugovzhodni fasadi je bil med dva vogalna izzidka in dostopno pot stisnjen manjši vrtiček, obdan z lesenim plotom. Kakšen je bil videti vrt v tem času, ni mogoče reči. Sklepamo lahko, da okrasne funkcije ni imel več. Če je še v 19. stoletju zasnova vrta nakazovala težnjo po oblikovanju parkovne površine, v 20. stoletju to ni bilo več aktualno. Kmetijska raba zemljišč in gospodarskih objektov v neposredni okolici je terjala svoj davek.

Pogled na dvorec Tuštanj z zahodne smeri (foto: Nataša Koruza).

Ohranjeno obzidje na vzhodnem robu nekdanjega vrta, v ozadju pogled na Katarijo in cerkev sv. Nikolaja (foto: Nataša Koruza).

Današnje stanje

Danes je v osnovi ohranjena razporeditev površin in objektov okoli dvorca, kot jo zasledimo slabih 200 let nazaj. Do dvorca se pristopa še vedno po isti poti, ohranjen je ribnik pod gospodarskim poslopjem. Gospodarska poslopja so večinoma ohranjena, vendar precej povečana in prezidana. Na eni od lokacij gospodarskih poslopij so si današnji lastniki postavili stanovanjsko hišo. Dobro je ohranjeno razsežno peščno dvorišče, ki ga na eni strani obdajata kapela in sprednja fasada dvorca, na drugi pa gospodarska poslopja in stanovanjska hiša. Proti jugozahodu se z dvorišča odpira pogled na kulturno krajino in vas Vrhpolje pri Moravčah. Najmogočnejši element dvorišča je platana, ki verjetno pripada še času gospodovanja Lichtenbergov. Pod njo stoji velika kamnita miza. Nekoliko umaknjeni proti gospodarskemu poslopiju rasteta še dve stari lipi.

Območje nekdanjega vrta se je ohranilo kot razsežna travna površina, ki se tako kot v 19. stoletju zaključuje s sadovnjakom. Pogled v smeri nekdanje osi vrta se še vedno zlija z atraktivno in dobro ohranjeno kulturno krajino. Na severovzhodnem robu nekdanjega vrta je ohranjen nižji kamnit zid. V severovzhodnem delu vrta stoji pred dvorcem star čebelnjak, verjetno tudi ta izvira iz 19. stoletja, le da je prvotno stal na drugi lokaciji. Čebelnjak kljub starosti še služi svojemu namenu.

Če strnemo ta pregled, imamo v zgodovini tuštanske posesti dokumentirani dve ureditvi ob dvorcu, prvo iz srede 17. stoletja in drugo iz prve polovice 19. stoletja. Stilska opredelitev tako prve kot

druge zasnove vrta ni mogoča. V obeh primerih gre za preprosti ureditvi, ki razen v tem, da po tedanji modi povzemata razdelitev na večja pravokotna parterna polja, v skoraj ničemer ne sledita zakonitostim vrtno tvornosti časa, v katerem sta nastali.

Prva ureditev iz časa renesančne prenovе dvorca je ambicioznejša v notranji členitvi parternih polj, vendar je kljub uporabi zrcalne simetrije pri oblikovanju okrasnega vrta, umestitev le-tega na stransko fasado, z osjo kompozicije vzporedno z dvorcem, povsem v nasprotju z oblikovalskimi principi tedanjega časa. Moda poznorenesančnih in kasneje baročnih vrtov je namreč predpisovala umestitev vrne kompozicije v os glavne fasade objekta.

Ureditev iz 19. stoletja je ambicioznejša v zasnovi kompozicije in siromašnejša v strukturiranju in oblikovanju parternih polj. Glede na zasnovo bi lahko sklepali, da je imel tedanji lastnik namen zelenjavni vrt nekoč v prihodnosti še nadgraditi in ga parkovno urediti. Žal je ostalo pri osnovni zasnovi, pa še ta se je do danes povsem izgubila.

Gledano v lokalnem merilu Moravske doline, imenovane tudi doline gradov, je imel in ima двореc Tuštanj poseben pomen. V 17. stoletju je namreč zasnova vrta ob dvorcu po imenitnosti presegala vse sosednje dvorce v Moravski dolini. V 19. stoletju je bila konkurenca večja, saj so tedaj imele zgledno urejene vrtove tudi sosednje graščine in dvorci, kot na primer Češnjice in Zalog pri Moravčah. Glede na žalostno usodo teh dvorcev med drugo svetovno vojno in po njej, je danes pomen Tuštanj in njegove okolice v lokalnem pomenu še večji. Širši pomen ima predvsem lokacija dvorca, ležečega na vrhu

griča, z vseh strani obdanega s prijetno členjeno in slikovito kulturno krajino. Pomen prostorske umestitve je toliko večji, ker je ta zelo dobro ohranjena. Morda sta prav izjemna lega dvorca in lepota okoliške krajine botrovali dejstvu, da vrtno ureditve niso bile nikoli bolj ambiciozno zastavljene.

Zadnja ureditev iz 19. stoletja se je v nekoliko zapuščenem stanju ohranila do danes. Sedaj, ko se bliža prenova stavbe uspešnemu koncu, se tudi za vrt kažejo boljši časi. Sedanji lastnik dvorca in severnega dela nekdanjega vrta Peter Pirnat je že pristopil k prvim ureditvenim delom. Očistil je kamnito obzidje in s površine vrta odstranil grmičevje in drugo divje razraslo vegetacijo. V prihodnosti namerava obnoviti tudi vrt, vsaj v delu, katerega lastnik je. Čeprav prenova v celoti ni več mogoča, bo to velika pridobitev za dvorec, saj se v njem odvijajo poročni obredi in vrsta kulturnih prireditev. Vsaj delno bo tej funkciji lahko služil tudi prenovljeni vrt, dvorec pa bo s prenovo vrta dobil še lepši prostorski okvir.

Portal dvorca leta 1983 (foto: M. Sagadin, Arhiv ZVKDS, OE Kranj).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 176 – Franciscejski kataster za Kranjsko

AS 181 – Reambulančni kataster za Kranjsko

Arhiv ZVKDS (Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije), OE Kranj

LITERATURA

Lavrič, Leon: *Odsev blišča moravških gradov*. Moravče : samozaložba, 2004.

Ogrin, Dušan: *Evropski tokovi vrtno umetnosti in njihovi odmevi v Sloveniji. Parki – umetnost oblikovanja prostora*. Ljubljana : Restavratorski center Republike Slovenije, 1992, str. 17–25.

Ogrin, Dušan: *Vrtna umetnost sveta*. Ljubljana : Pudon : EWO, 1993.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 7, Gorenjska I., Območje Kamnika in Kamniške Bistrice*. Ljubljana : Viharnik, 1997.

Stražar, Stane: *Moravska dolina. Življenje pod Limbarsko goro*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1979.

Zupančič, Mirina in Žontar, Majda: *Gradovi na domžalskem in moravškem območju*. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, 95. Maribor : Obzorja, 1979.

ZUSAMMENFASSUNG

Einstige Gartenanlagen am Schloss Tuffstein (Tuštanj)

Im vorliegenden Beitrag wird Schloss Tuffstein (Tuštanj) aus landschaftsarchitektonischer Perspektive betrachtet. Die einstigen Gartenanlagen werden mit dem heutigen Zustand verglichen. Aus der Geschichte von Schloss Tuffstein sind zwei Anlagen überliefert: Die erste stammt aus der Mitte des 17. Jahrhunderts und die zweite aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Im 17. Jahrhundert übertraf die Gartenanlage am Schloss durch ihre Vornehmheit alle anderen Nachbarschlösser im Moräutsch-(Moravče)-Tal. Im 19. Jahrhundert war die Konkurrenz größer, verfügten doch auch die benachbarten Schlösser und Höfe, wie etwa Liechtenegg (Češnjice) und Wartenberg (Zalog) bei Moräutsch, über vorbildlich angelegte Gartenanlagen. Im Hinblick auf das traurige Schicksal dieser Schlösser während des Zweiten Weltkriegs und danach ist die Bedeutung von Schloss Tuffstein und seiner Umgebung auf lokaler Ebene umso größer. Was das Schloss besonders attraktiv macht, ist seine Lage auf der Hügelkuppe, von allen Seiten von einer anmutig bewegten und malerischen Kulturlandschaft umgeben. Die Bedeutung der Landschaftsarchitektur ist wegen ihrer guten Erhaltung umso größer. Möglicherweise ist gerade in der außerordentlichen Lage des Schlosses und in der Schönheit der umliegenden Landschaft die Ursache dafür zu suchen, dass die Gartenanlagen nicht anspruchsvoller geplant wurden.